

LA UTILITZACIÓ DE L'ESPERANTO DURANT LA GUERRA CIVIL ESPANYOLA

José Antonio del Barrio Unquera (Fundación Esperanto, Madrid)

Ulrich Lins (Servei Alemany d'Intercanvi Acadèmic, Bonn)

Comunicació presentada en el Congrés “La Guerra Civil Espanyola 1936-1939”,
Madrid, 28 de novembre de 2006.

En la present comunicació donarem a conèixer un element poc tractat en els estudis sobre la Guerra Civil Espanyola publicats en castellà, a saber, l'ús durant la mateixa de l'idioma internacional esperanto. Considerem que pot resultar interessant per als estudiosos per diversos motius. En primer lloc, es tracta d'un aspecte de la batalla propagandística desenvolupada durant la contesa, interessant en si mateixa en el context del tractament acadèmic de la guerra civil.

En segon lloc, ens permetrà apropar-nos a un moviment social les característiques del qual són representatives del context ideològic anterior a la guerra, encara que amb un rerefons cultural que li dóna una personalitat pròpia. Finalment, ens permetrà donar a conèixer als historiadors del país una visió inicial sobre la història del moviment esperantista, un col·lectiu molt desconegut en el món acadèmic, si no sotmès a forts prejudicis, que en alguns casos s'han transmès als seus integrants, i que tanmateix va acollir un grup de persones influents de la vida política, social i cultural, que ho van considerar una opció important en els seus interessos.

Cal indicar referent a això que la Guerra Civil va causar una crisi gravíssima en el moviment esperantista a l'Estat, que havia assolit un important desenvolupament en els anys 30, i que va desaparèixer pràcticament fins a finals dels anys 40, i només va poder recuperar-se amb moltes dificultats, sense que tornés a assolir fins a la data la important difusió que havia tingut en aquella època. Això va comportar també una greu ruptura de la memòria històrica del moviment, ja que es va produir una fractura en la continuïtat històrica del moviment esperantista organitzat. Per aquesta raó, la història del moviment esperantista es coneix de forma fragmentària i gairebé exclusivament en publicacions escrites en el propi idioma esperanto¹.

¹ El text de referència és Antonio Marco Botella: *Analoj de la Esperanta movado en Hispanujo*, Saragossa, dos volums, 1987. Antonio Marco és l'autor que ha tractat amb major detall la història del moviment espanyol, encara que les seves publicacions estan editades principalment en esperanto. Un text més accessible, que tracta amb gran profunditat el moviment esperantista, encara que amb un caràcter local i temporal limitat és: Xavier Margais: *El moviment esperantista a Mallorca*, Edicions Documenta Balear, Palma de Mallorca, 2002; es tracta del text de la seva tesi doctoral (Universitat de les Illes Balears, 2001). A ambdós, Antonio Marco i Xavier Margais, els agraïm la col·laboració prestada per al present treball.

1. EL MOVIMENT ESPERANTISTA ABANS DE L'INICI DE LA GUERRA CIVIL

Com és conegut, l'idioma internacional esperanto va tenir la seva data de naixement el 1887, amb la publicació per l'oculista jueu, nascut en el que llavors era l'Imperi Rus, Lejzer Zamenhof, d'un llibre que contenia la proposta d'un nou idioma construït. Entre les llengües a les quals successivament va publicar la seva proposta no es trobava el castellà, però ràpidament es produeix l'interès de diversos intel·lectuals de l'Estat per la proposta, i ja a l'any següent comencen a organitzar-se focus de persones interessades. El moviment creix de forma ràpida, i va atraient persones de totes les classes socials i totes les ideologies, encara que potser amb una proporció una mica major de membres del que podríem anomenar la petita burgesia avançada. Es creen diversos clubs, que el 1903 constitueixen la *Societat Espanyola per a la Propaganda de l'Esperanto* (HSpPE, en les sigles en aquesta llengua). El 1909 se celebra a Barcelona el V Congrés Internacional d'Esperanto. El moviment creix amb puixança, encara que amb notables manques organitzatives.

Amb la Primera Guerra Mundial es produeix una crisi del moviment esperantista internacional, que també repercuteix a l'Estat. No obstant això, durant els anys 20 i 30 el nombre de parlants de esperanto² creix de forma notable.

El moviment esperantista d'aquesta època és molt plural i molt fragmentat, per la qual cosa resulta difícil, i sobretot erroni, fer-ne generalitzacions.

A més dels parlants no organitzats, que empraven l'esperanto de forma esporàdica o que l'utilitzaven, per exemple, per mantenir correspondència amb parlants d'altres països, existien clubs i grups organitzats localment, per opcions ideològiques, per ocupacions professionals o per interessos personals. Al seu torn, existien cercles més amplis, que intentaven influir en la societat que els envoltava o que simplement es constituïen per a la propaganda, l'ensenyament o la pràctica de l'idioma. Com veurem, entre les diferents organitzacions hi solia haver col·laboració en les tasques de difusió de l'idioma, però també importants discrepàncies en la seva concepció i organització.

El grup més ben organitzat a nivell estatal el constituïa l'*Associació Espanyola d'Esperanto* (HEA). Havia estat fundada el 1925, després de la desaparició de l'abans citada HSpPE durant la Gran Guerra. Era el referent general del moviment esperantista espanyol, i va desenvolupar una important tasca en la propaganda a les instàncies oficials. El seu líder indiscutible durant tot el període va ser el conegut militar Julio Mangada Rosenörn, maçó i conegut per les seves idees, considerades radicals per gran part dels seus companys d'armes. Mangada va ser protagonista de nombroses actuacions polítiques, i també era molt coneguda la seva relació amb l'esperanto, en què va desenvolupar tasques no solament organitzatives i propagandístiques, sinó

2 Emprarem la paraula esperantista per referir-nos tant als parlants de l'idioma com als membres del moviment organitzat que el promou. Convé aclarir que ambdós conceptes no són coincidents, però els intents d'emprar la paraula esperantohablantes per a referir-nos als primers, no ha tingut èxit en castellà fins a la data. La paraula esperantista també pot al·ludir a la fracció més ideologitzada del moviment, aquells que prenen l'esperanto com un mitjà de fraternitat universal, i d'acostament entre els pobles; convé aclarir que, al contrari del que se sol pensar, no tots els parlants de l'esperanto comparteixen aquesta ideologia, ni tots amb la mateixa intensitat

també literàries. Tenia fama de excèntric³, i pot dir-se que aquesta fama es va estendre d'alguna manera als esperantistes com a col·lectiu, encara que entre els membres de l'Associació es trobaven personalitats molt diverses, moltes de les quals estaven molt integrades a la societat de l'època. Podem citar per exemple, l'elevada representació de militars o sacerdots, juntament amb mestres o membres de professions liberals. L'Associació va dur a terme nombroses iniciatives de propaganda en les instàncies oficials i va aconseguir certs èxits en aquesta tasca, de manera que Mangada i altres membres van representar el govern espanyol en diverses reunions internacionals.

Aquesta tasca era menys apreciada per un altre grup d'esperantistes important, que preferien que les tasques de propaganda i de promoció de l'esperanto es duguessin a terme a nivell local o regional, i que l'organització estatal tingués només un caràcter coordinador. Aquesta tendència era afavorida per la *Federació Esperantista Catalana*, que havia aconseguit que Catalunya fos un dels llocs del món on els fruits de la promoció de l'esperanto tinguessin major èxit. Plegats amb altres grups aragonesos, asturians i valencians, van constituir l'anomenada *Confederació Esperantista Espanyola*. Ambdós grups, l'Associació i la Confederació, van mantenir una important rivalitat, en la qual també van intervenir enemistats personals, i on no van faltar fins i tot denúncies oficials⁴.

Un tercer grup el va constituir l'esperantisme obrer (o *laborista*, com en ocasions se'l denomina). Diversos grups de treballadors havien abraçat l'esperanto com un mecanisme de promoció de l'internacionalisme llavors anomenat proletari. El 1921 es va fundar una associació denominada *Sennacieca Asocio Tutmonda* (traduïble com a *Associació Anacionalista Mundial*), que va establir la seva base a París, es va oposar al neutralisme nominal del corrent principal de l'esperantisme, al qual va denominar *burgès*, i es va proposar utilitzar l'esperanto com un instrument revolucionari⁵.

3 La figura de Mangada manca d'un bon tractament historiogràfic en castellà, malgrat la importància que va tenir en diversos moments de la història espanyola en els anys de la República i la Guerra Civil. Podem dir fins i tot que la seva imatge actual no es correspon del tot amb la que tenien d'ell els seus coetanis. El retrat que d'ell fan persones com Madariaga, Zugazagoitia, Cerdón, o fins i tot Azaña (a part del famós passatge dels seus Diaris on el titlla de "boig"), no es correspon amb la visió negativa que sobre ell manté en general la historiografia actual. La seva figura ha estat més estudiada en obres escrites en esperanto, com les de Yukio Hirai (vegi's la nota 10), Antonio Marco («*Vivo kaj verkaro de Julio Mangada Rosenörn (1877-1946)*» [*Vida i obra de Julio Mangada Rosenörn (1877-1946)*], en: *Klaro kaj elasto. Fest-libro por la 80a naskiĝtago de Fernando de Diego*, Irmí i Reinhard Haupenthal, Schliengen 2003, pàg. 243-271) i José Antonio del Barrio («*Julio Mangada Rosenörn, la antonomazija esperantista*» [*Julio Mangada Rosenörn, l'esperantista per antonomàsia*], conferència llegida en el 62è Congrés Espanyol d'Esperanto, València 2003, accessible a <http://personal.telefonica.terra.es/web/tdb/mangadauni.htm>).

4 Federació Catalana s'havia hagut de dissoldre el 1928, per pressions del règim de Primo de Rivera, probablement encoratjades per membres de l'Asociación Española, i el seu president, el filòleg Delfi Dalmau, va rebre una forta multa. Per a la història del moviment esperantista català, veure Francesc Poblet i Feijoo: «*Els inicis del moviment esperantista a Catalunya – La komenco esperanto-movado en Katalunio*». Associació Catalana d'Esperanto - O Limaco Edizioni, Constantí, 2004. Per a la figura de Delfi Dalmau, vegi's Jordi Solé i Camardons: «*Poliglòtisme i raó – El discurs ecoidiomàtic de Delfi Dalmau*», Pagès Editors, Lleida, 1998. KEF va ser refundada el 1930.

5 Sobre el moviment esperantista obrer, veure: Diversos autors. *Illustrierte Geschichte der Arbeiter-Esperanto-Bewegung - Den Arbeitern aller Lands eine Sprache!* [*Història il·lustrada del moviment obrer esperantista. Als treballadors de tots els països, una sola llengua!*], editat per l'Institut Fritsch-Hüser de literatura obrera alemanya i estrangera, Dortmund, 1993, una col·lecció d'articles que va servir com a catàleg per a l'exposició de material sobre el moviment esperantista obrer que va tenir lloc en el Congrés Mundial d'Esperanto, celebrat a València el 1993. En ell s'inclouïa un article d'Ulrich Lins: «*Esperantistoj en la civila milito*», que ha servit com a base de gran part de les informacions que es recullen en la present comunicació. La seva traducció al castellà és accessible en la web <http://personal.telefonica.terra.es/web/tdb/guerracivil.htm>. Per al moviment dels treballadors esperantistes a Espanya, el text de referència és Antonio Marco Botella: «*Laboristaj kronikoj*», SAT-Broŝurservo, Beauville, 1996.

A l'Estat, el corrent principal de l'esperantisme obrer el constituïen els grups anarquistes, que van fer de l'esperanto un dels seus senyals d'identitat⁶. També van existir grups socialistes, comunistes i d'altres tendències. Tampoc en aquest grup la col·laboració entre els corrents no va ser fàcil, i durant els anys 20 i 30 es van produir diversos enfrontaments i escissions entre ells.

Com es veu, el panorama a mitjans anys 30 dins dels esperantistes de l'Estat era prou complex. Potser un dels aspectes més interessants, als efectes del tema que ara ens ocupa, és que les divisions no seguien exactament les existents al si de la societat espanyola general, i concretament la gran divisió entre dreta i esquerra que ocasionarà la guerra civil. En el moviment esperantista es trobaven dins de la mateixa associació general, HEA, persones que no trigarien a enfrontar-se en els camps de batalla.

En qualsevol cas, sí que pot dir-se que la majoria dels esperantistes de l'Estat eren simpatitzants de les idees republicanes, bé per influències liberals, nacionalistes o obreristes. No obstant això, una minoria procedia del camp catòlic, i va prendre partit pel bàndol nacional, com veurem al final.

2. ACTIVITATS ESPERANTISTES A L'INICI DE LA GUERRA

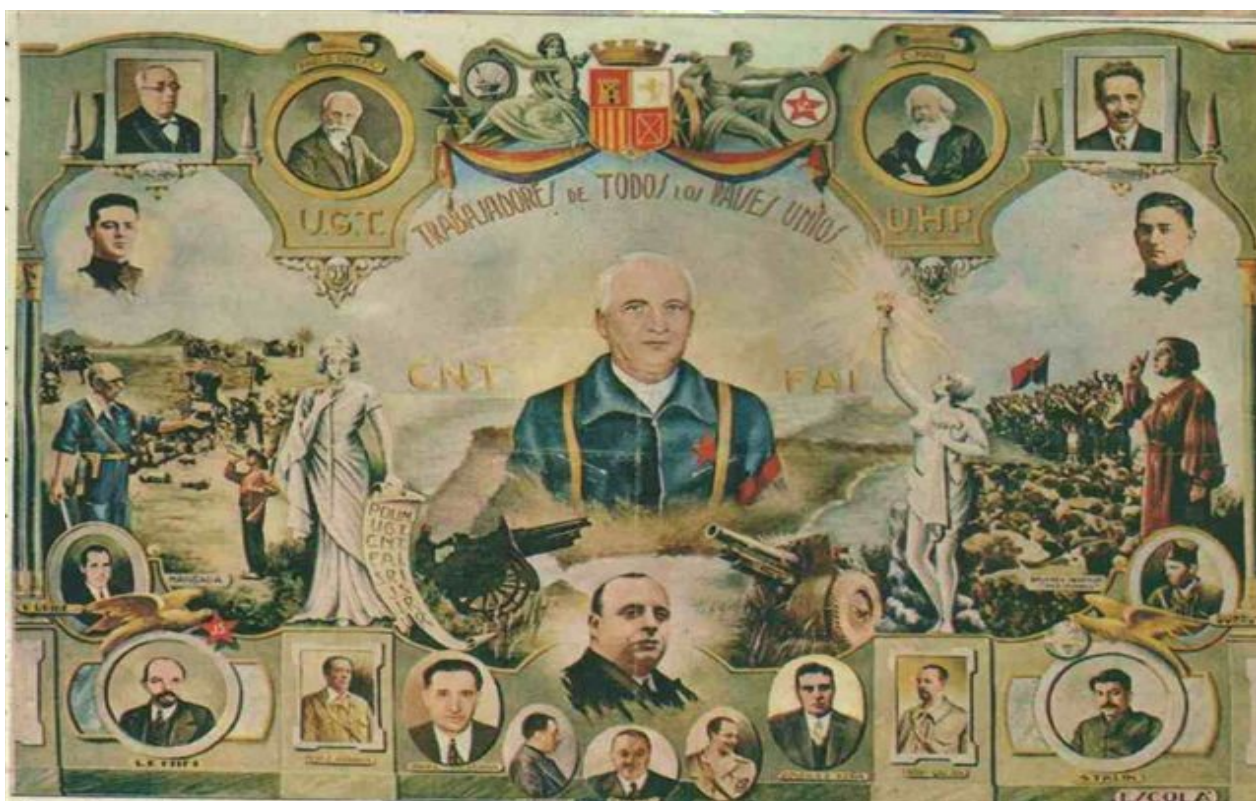
El juny de 1936, poc abans de l'inici de la Guerra, s'havia celebrat a Barcelona l'XI Congrés Espanyol d'Esperanto. Durant el mateix es van reproduir les tensions abans descrites, entre altres raons perquè la Federació Esperantista Catalana va rebutjar com una provocació la presència dels esperantistes més centralistes. En el Congrés va tornar a accedir a la presidència Julio Mangada, que havia dimitit un any abans, però havia continuat controlant l'Associació Espanyola.

Mangada s'havia retirat poc abans de l'exèrcit, amb el rang de tinent coronel, aprofitant les facilitats que la legislació de l'època havia previst per a la reestructuració de l'exèrcit. Sens dubte havien contribuït a la seva decisió certs incidents amb militars dretans, que descriurà al seu fullet "El fascio a l'exèrcit", on alertarà sobre les conspiracions militars en marxa. Durant aquest període Mangada intensificarà la seva activitat política, especialment mitjançant la seva col·laboració en la Unió Militar Republicana Antifeixista (UMRA). Intervindrà en els funerals de Faraudo i Castillo, i en diverses activitats polítiques. Quan es difongui en medis dretans una llista d'un presumpte govern revolucionari (*Soviet Nacional*), el nom que apareixerà com a Comissari de Guerra serà justament el de Mangada.

Quan es produeix la sublevació, Mangada intervé en les lluites per sufocar els moviments produïts a Madrid, en especial a les casernes de Carabanchel. Organitzarà unes milícies amb seu a la Casa de Campo, que poc després es dirigiran a la part sud de la Serra madrilenya, formant el que aviat s'anomenarà la Columna Mangada. Tindrà aviat diversos èxits parcials en terres d'Àvila, que li donaran una fama extraordinària i sobtada. Les seves tropes l'anomenen "general del poble", encara que el govern només li reconeix

⁶ Sobre la relació entre l'anarquisme i l'esperanto es pot llegir l'article de Will Firth: «Esperanto i anarquisme», publicat per primera vegada en alemany en el *Leksikon der Anarchie*, Verlag Schwarzer Nachtschatten, Plön, 1998, i reproduït en castellà a Internet a la revista *CNT* número 321, març 2006, i a la pàgina web <http://satenhispanio.eresmas.com/anarquismo.htm>.

el rang de coronel, se li lliura la Medalla d'Or de l'Ajuntament de Madrid, es dóna un nom a un carrer, es col·loca una placa als carrers de Madrid, etc.

Cartell editat durant la guerra sobre els herois de la República.

A l'esquerra, amb uniforme militar, es pot veure a Mangada.

Les notícies d'aquestes gestes arriben aviat a l'estranger⁷ i es difonen entre els esperantistes de tot el món, que utilitzaran Mangada com a símbol de la resistència antifeixista. Així, el poeta rus Evgueni Mikhalski dedica diversos poemes a la seva figura⁸. L'esperantista japonesa Hasegawa Teru, coneguda sota el pseudònim "Verda Majo", que col·labora amb la resistència xinesa contra l'ocupació japonesa, dedica a Mangada diversos articles, posant en relleu les similituds de la lluita de tots dos⁹.

En les primeres notícies sobre Mangada en alguns mitjans esperantistes estrangers, inclosos els dos citats, s'esmenta l'existència d'un batalló d'esperantistes que participa en la seva lluita, amb el nom d'*Antaŭen* ('endavant', en esperanto). Les investigacions del japonès Yukio Hirai han demostrat que tals notícies es deuen a un malentès, i que aquest batalló mai existí¹⁰.

7 I no només entre els cercles esperantistes: vegi's per exemple: Salvador de Madariaga: *Espanoles de mi tiempo*, Planeta, Barcelona, 1974, al qual retrat de Mangada es refereix la conversa de l'autor amb l'antic primer ministre britànic Lloyd George, que el sondeja sobre les possibilitats de Mangada com a dirigent polític.

8 Eŭgeno Miĥalski: "Plena poemaro" (*Poemari komplet*). Flandra Esperanto-Ligo, Anvers, 1994. El poema dedicat a Mangada és accessible a Internet a <http://personal.telefonica.terra.es/web/tdb/mihh1.htm>

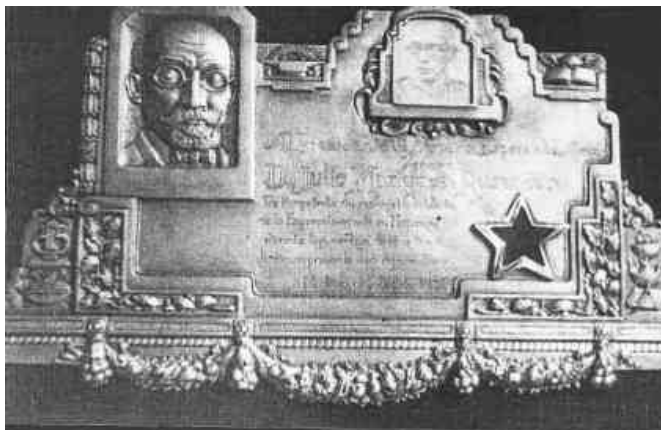
9 Vegeu el seu missatge «Als esperantistes del món» (15 de desembre de 1938), reimprès en: *Verkoj de Verda Majo* [Obres de Verda Majo], Beijing, 1982, pàg. 387.

10 Hirai va publicar les seves investigacions per mitjà d'articles en diverses revistes japoneses, amb el pseudònim Dil Avia. Després de la seva prematura mort van ser recollits al llibre *Hispana, Kataluna, Mangada - verkoj de Dil Avia* [Espanyol, Català, Mangada – obres de Dil Avia], Riveroj, Osaka, 2003, i en japonès amb el títol *Diari de Barcelona*.

Sí que se sap, tanmateix, que alguns esperantistes van seguir Mangada a la seva Columna. És el cas del també militar Fernando Redondo Ituarte, col·laborador de Mangada en diversos projectes esperantistes i membre de la seva mateixa lògia¹¹, en les primeres actuacions a la serra madrilenya. Per la seva part, al diari que va editar la Columna Mangada, *Avance* (observi's que el nom pot ser traduït a l'esperanto com '*Antaŭen*'), hi ha diverses mencions a l'esperanto.

Els esperantistes madrilenys van convocar una subscripció per a l'elaboració d'una placa en honor de Mangada i la seva col·locació en un lloc públic, del destí posterior de la qual no n'hem pogut recollir informació.

Fora d'això, les activitats quotidianes dels esperantistes es van veure suspeses a l'Estat. Va cessar la publicació de revistes, la celebració de reunions i congressos, les activitats culturals quotidianes.

Placa en honor de Mangada

3. ESPERANTISTES A LES BRIGADES INTERNACIONALS

Els rumors sobre un batalló esperantista poden tenir origen també en la presència d'esperantistes en les Olimpíades Populares que estaven programades per al juliol en Barcelona¹². Com és conegut, molts dels atletes que havien viatjat a Barcelona es van incorporar als diferents batallons republicans. Alguns s'adheririen posteriorment a les Brigades Internacionals.

La participació d'esperantistes en les Brigades Internacionals està documentada en diverses informacions, que fan referència fins i tot als intents de formar un batalló brigadista format específicament per parlants d'esperanto. En algunes publicacions es va donar per feta l'existència certa del mateix, i fins i tot es va donar la xifra d'uns 140 esperantistes que van lluitar al front partint des de la localitat de Barcelona. Tanmateix, l'absència de detalls fiables i de documents que recolzin aquestes informacions ens fan suposar que

11 Fernando Redondo va ser Cap d'Estat Major de Franco el 1933, quan aquest va ser comandant militar de les Balears. Anys després aquest es queixaria davant del seu cosí que sempre li nomenaven maçons com a ajudants, i nomena en concret Redondo: Francisco Franco Salgado-Araujo: "Mis conversaciones privadas con Franco", Planeta, Barcelona, 2005 (primera edició el 1976). Redondo: havia causat un petit incident en el seu comiat de Mallorca, quan va firmar amb el símbol maçònic al Llibre de Visites del Club Esperantista, el que va ocasionar la retirada del mateix per part de la Junta Directiva, que va témer veure's embolicada en controvèrsies polítiques. En l'últim període de la Guerra, Fernando Redondo va ser Cap d'Estat Major de Menorca, d'on es va exiliar a Mèxic, on va morir el 1949.

12 A Jaume Miravittles: *Episodis de la Guerra Civil Espanyola*, Ed. Pòrtic, 1972, es reproduïx un cartell de la secretaria general del Comitè Executiu de l'Olimpíada Popular, en el qual se sol·licita la col·laboració de persones amb coneixements d'idiomes, entre els quals s'esmenta l'esperanto, per actuar com a intèrprets. Veure també l'article de l'esperantista Eduard Vivancos: «Els jocs olímpics a Barcelona» a la revista *Flama* del Casal Català de Torontó. Any 10 - Núm. 4, Setembre-October 1992 (que es pot llegir a: <http://www.nodo50.org/esperanto/artik33ct.htm>)

es va tractar més aviat d'intents fallits, o de notícies que recollien la concentració d'un cert nombre de parlants de l'idioma a les seves files.

El més conegut entre aquests va ser l'escriptor alemany Ludwig Renn, que va ser comandant del Batalló Thälmann i Cap d'Estat Major de l'11a Brigada. Renn (pseudònim d'Arnold Friedrich Vieth von Golssenau), que ja era conegut per la novel·la *Krieg* (Guerra), era un actiu esperantista. Havia fundat amb Honoré Bourguignon l'Associació Internacional d'Escriptors Esperantistes *Revolucionaris* (IAREV), on també van participar diversos escriptors soviètics, entre els quals l'esmentat Mikhalski.

Disposem, a més, de diversos testimonis d'esperantistes brigadistes, publicats en algunes revistes.

Així, l'austriac Franz Haiderer ha explicat en un parell d'articles en revistes en esperanto¹³ com es va incorporar a les Brigades. Segons la seva versió, al principi es va pensar fer de l'esperanto l'idioma de relació comuna entre els brigadistes, i en certs casos concrets així es va poder fer. No obstant això, aviat les consideracions pràctiques van conduir l'organització de grups homogenis en matèria lingüística, a l'ús del francès en certes ocasions i aviat a l'aprenentatge del castellà com a manera d'integrar-se al país i de relacionar-se amb la resta de les tropes.

Haiderer conta que tot just arribar a Espanya a través de la frontera francesa, va rebre un fullet de salutació als internacionalistes, en diversos idiomes, entre els quals l'esperanto. L'esperanto li va servir també per comunicar-se amb altres brigadistes i amb espanyols en diverses ciutats. Així mateix, Haiderer va utilitzar l'esperanto també com a mitjà d'informació, enviant articles i altres documents a esperantistes d'Ostrava (Txecoslovàquia), que els traduïa al seu torn per a la premsa d'aquest país.

L'esperanto va exercir en alguns casos un paper decisiu en l'impuls dels brigadistes per al seu viatge a Espanya, per exemple per la seva relació epistolar o personal anterior amb esperantistes espanyols. És el cas, per exemple, del polonès Władysław Lekowski, mort durant la guerra civil¹⁴.

El mateix impuls va ser fonamental en el cas del búlgar Nikola Mladénov. En un article en una revista del seu país, Mladénov va recollir el nom de quinze esperantistes búlgars que van participar com a brigadistes, dels quals set van morir a Espanya¹⁵. Mladénov explica que uns quants dies després de començar la guerra, va rebre un butlletí en esperanto (*Informa Bulteno*, veure més avall), que va traduir en la seva totalitat al búlgar per a un diari de Sofia. Aquesta acció va contribuir en gran part al reclutament de búlgars a les Brigades Internacionals.

13 Franz Haiderer: «La Internaciaj Brigadoj kaj la esperantistoj» [*Les Brigades Internacionals i els esperantistes*], *Der Esperantist*, 10. 1974 núm. 67/68, pàg. 10-12 (i suplement de la mateixa revista núm. 20, 1984. núm. 123, pàg. 9).

14 Veure: Zofia Banet-Fornalowa: «K-do Władysław Lekowski, SAT-ano kaj hispana batalinto» [*Camarada Władysław Lekowski, membre de SAT i lluitador a Espanya*], *Sennaciulo*, juny de 1986, pàg. 58-59.

15 Nikola Mladenov: «Esperantistoj en la Hispana Civitana Milito» [*Esperantistes a la Guerra Civil Espanyola*], *Bulgara Esperantisto*, febrer de 1987, núm. 2, pàg. 4-5.

També relata els seus contactes amb esperantistes en diverses unitats brigadistes i a les ciutats espanyoles on va estar destinat. Sobre els esmentats intents de formar un batalló esperantista, Mladénov afirma que això fou desaconsellat pels experts militars, i els esperantistes es van integrar en les unitats generals.

D'altra banda, diverses fonts esmenten la relació de Julio Mangada amb els brigadistes. Després dels èxits inicials a Àvila, la Columna Mangada havia sofert una forta derrota a Talavera, davant les tropes procedents de l'Àfrica, i ell mateix va ser rellevat poc després del comandament del grup. Se'l va nomenar governador militar d'Albacete, que era precisament la seu de les Brigades Internacionals, i inspector de la instrucció de les noves brigades. De nou segons el testimoni de Haiderer, a Albacete es van publicar diversos documents en esperanto, i fins i tot hi va haver un servei de censura en aquest idioma per controlar la correspondència dels brigadistes amb l'estranger.

4. L'ÚS DE L'ESPERANTO EN TASQUES DE PROPAGANDA

La principal funció de l'esperanto va tenir lloc en tasques de propaganda. Diversos comunicats es van difondre en esperanto, alguns d'esponanis, però aviat patrocinats per organitzacions i institucions del bàndol republicà.

L'esforç més continuat es va organitzar a Catalunya, on, com s'ha indicat, la Federació Esperantista Catalana havia creat un important teixit social, i on tenien la seva seu les principals organitzacions de l'esperantisme obrer. Poc després de començar la guerra es va formar un Comitè Esperantista Antifeixista de Catalunya, agrupant els diversos grups esperantistes de Barcelona, que va col·laborar amb la Generalitat en l'elaboració de material en esperanto.

Així, el *Comissariat de Propaganda* de la Generalitat va començar a editar l'octubre de 1936 els seus Comunicats de Premsa en esperanto, amb periodicitat quinzenal. S'editaven a Barcelona i contenien la traducció a la llengua internacional dels comunicats oficials de la institució¹⁶.

La Generalitat també va patrocinar oficialment la commemoració, el setembre de 1937, del 50è aniversari del naixement de l'esperanto, mitjançant l'organització d'una exposició commemorativa al Casal de la Cultura de Barcelona. En ocasió d'aquesta exposició es va editar divers material, entre el qual un catàleg de l'exposició¹⁷. Part del material va ser emprat uns mesos després en una exposició en diversos països, patrocinada pel propi Comissariat.

16 Sobre aquests comunicats, veure: Josep Maria Solé i Sabaté i Joan Villarroya: *Guerra i propaganda. El Comissariat de Propaganda Política de la Generalitat de Catalunya (1931-1939)*, Viena Edicions, Barcelona, 2006.

17 "Cinquanta anys d'esperanto – Edició amb motiu de l'Exposició commemorativa del cinquanté aniversari de l'esperanto, que es celebra de l'1 al 12 de setembre de 1937 al Casal de la Cultura de Barcelona", Barcelona, Generalitat de Catalunya, Comissariat de Propaganda, 1937.

El fruit més difós de l'activitat de la Generalitat va ser l'edició d'un cartell de propaganda, sobre la intervenció de tropes d'Itàlia i Alemanya, amb la llegenda "Què fas per evitar això? - Esperantistes de tot el món, actueu enèrgicament contra el feixisme".

També van emprar profusament l'esperanto els anarquistes. La CNT va editar a Barcelona ja des del mateix juliol de 1936 un Informa Bulteno (*Butlletí Informatiu*), primer ciclostilat i a partir de juliol de 1937 imprès amb millor qualitat. Es va difondre ràpidament a nombrosos països, no només en medis anarquistes, com es dedueix de la notícia sobre el reclutament de Mladénov que hem citat anteriorment.

També en el POUM hi havia un notable nombre d'esperantistes, entre els quals el propi Andreu Nin, que parlava bé l'idioma i fins i tot l'havia utilitzat en alguns mítings anys abans. El partit va emprar aquest idioma en activitats informatives, en especial mitjançant l'edició d'uns quants números dels butlletins *Informa bulteno POUM* (Butlletí informatiu POUM) i *La hispana revolucio* (La revolució espanyola), i també mitjançant l'emissió de butlletins radiofònics.

Per la seva part, el PSUC editaria "Informoj pri Hispanio" (*Informacions sobre Espanya*) y "Unueco" (*Unitat*).

Així mateix, diverses emissions de ràdio de Barcelona, tant de la Generalitat com dels diferents grups polítics i sindicals, van emetre regularment en esperanto.

Tanmateix, la publicació en esperanto més coneguda de totes les editades en esperanto es va editar a València: ens referim a "Popola Fronto" (*Front Popular*). Va ser editat pel *Grupo Laborista Esperantista de València*, i el seu redactor en cap era un esperantista molt conegut, Luis Hernández Lahuerta, que havia organitzat a la dita ciutat el congrés de 1934 de l'associació esmentada obrera internacional SAT.

Popola Fronto va començar a publicar-se el novembre de 1936 a València, amb caràcter quinzenal. Constava al començament de vuit pàgines, i el seu contingut era sobre tot material oficial, amb informació de les operacions militars, de la vida en ambdós costats del front, sempre des del punt de vista governamental. En menor mesura contenia també material original, especialment contribucions procedents d'esperantistes. Molts d'ells, de gran interès avui, eren missatges curts per al front, preguntes sobre desapareguts, sol·licituds

de correspondència, etc. També s'incloïen agraïments per contribucions econòmiques, sota el títol "*Nia municio*" (La nostra munició).

Hernández, juntament amb el seu col·laborador Guillem Bosch, van produir una revista de gran qualitat des del punt de vista lingüístic i propagandístic, amb un estil molt combatiu, d'acord amb el seu subtítol *Butlletí informatiu informal sobre la lluita espanyola contra el feixisme*. Fins i tot avui impressiona la vivor del llenguatge i la qualitat de la publicació. Va assolir una important difusió entre els esperantistes de l'Estat i especialment a l'estranger, on es difonia amb el suport de diversos col·lectius obrers. Un grup d'esperantistes holandesos va fer fins i tot una versió en neerlandès de la revista.

Popola Fronto va començar imprimint 3000 exemplars i arribaria a assolir-ne els 5000. Els seus redactors s'enorgullien de no rebre subvencions, i de finançar-se exclusivament amb les donacions dels seus lectors.

A finals de 1938, el Patronat Nacional de Turisme va editar un fullet amb informació sobre l'art destruït com a conseqüència dels bombardeigs, en esperanto, en la redacció del qual hi va participar la redacció de Popola Fronto. El seu títol va ser "*La internacia faŝismo detruas la arton de Hispanio*" (El feixisme internacional destrueix l'art d'Espanya) (Barcelona, 1938).

També a València es va emprar la ràdio com a mitjà de propaganda. Dues emissores en van emetre en esperanto, una sota la responsabilitat del Partit Socialista i una altra del Partit Comunista.

A més, al front es van organitzar gran quantitat de cursos d'esperanto, on en van aprendre alguns dels membres més destacats de la generació posterior d'esperantistes. Aquests cursos van ser especialment populars en aquells casos en els quals, esperantistes estrangers formaven part de les unitats.

D'altra banda, també es va organitzar la tramesa de material a Espanya per part dels col·lectius esperantistes internacionals. Així, la Unió d'Esperantistes Soviètics (SEU) va organitzar una campanya de tramesa de cartes de suport, material de propaganda, literatura, etc. als combatents esperantistes.

També van enviar material i van realitzar col·lectes els grups esperantistes de caràcter obrer, lligats a SAT. Alguns d'ells van editar diferent material informatiu, sobre la base de les informacions rebudes en esperanto. Una de les publicacions més importants va ser la traducció a l'esperanto del llibre de l'escriptor holandès Jef Last, que havia participat en la guerra, i que també va formar part del Congrés d'Intel·lectuals Antifeixistes de 1937, *La tragèdia espanyola (La hispana tragedio)*, Federacio de Laboristaj Esperantistoj, Amsterdam, 1939); paradoxalment, l'obra es troba inèdita en castellà.

L'ajuda material i propagandística va ser molt menor en el cas de la pròpia SAT, que sempre havia vigilat de no barrejar-se en excés en campanyes activistes, i fomentar principalment l'activitat formativa i cultural. Tal actitud va ser aviat criticada per Popola Fronto, que va exigir major compromís de l'organització.

5. LA POLÈMICA EN EL CAMP REPUBLICÀ

Com s'ha indicat anteriorment, part de les polèmiques que s'havien produït en el moviment esperantista abans de la guerra havien tingut lloc dins dels propis ambients de l'esperantisme obrer.

L'associació comuna SAT havia sofert diverses friccions, que en ocasions van conduir a l'escissió de grups anarquistes, socialdemòcrates o comunistes successivament. La principal divisió a mitjans dels anys 30 es va produir quan els comunistes ortodoxos, tant l'organització soviètica SEU, que havia assolit un important desenvolupament amb un cert suport oficial inicial, com els partidaris en altres països, van intentar que SAT s'alineés amb les tesis de la Komintern. La direcció de SAT estava molt influïda pel francès Eugène Lanti, que havia estat comunista, però que posteriorment es va mostrar molt crític amb l'evolució de l'estat soviètic, i especialment sobre les tendències xovinistes que veia en la teoria del "socialisme en un sol país". Finalment, els comunistes es van escindir i van formar la seva pròpia organització, la *Internacional dels Esperantistes Proletaris (IPE)*¹⁸.

L'escissió s'havia reflectit també a l'Estat Espanyol, amb la creació d'una associació comunista, la Lliga dels Esperantistes Proletaris de Països Ibèrics (PUIL), encara que la majoria dels esperantistes obrers van mantenir la seva fidelitat a SAT, i en qualsevol cas no s'havia produït una ruptura total, i ambdós grups van mantenir bones relacions fins al començament de la guerra.

No obstant això, els enfrontaments dins del camp republicà van tenir també el seu reflex entre els esperantistes, i la lluita ideològica entre fraccions es va traslladar a les publicacions en esperanto. Hernández i Bosch van mantenir el discurs oficial, especialment respecte a la necessitat de detenir la revolució fins al moment en què finalitzés la guerra, i la consigna d'unitat i obediència al govern dins del camp republicà. Això va xocar aviat amb els postulats dels anarquistes i poumistas, que tenia gran influència entre els esperantistes obrers i moltes simpaties al si de SAT, per la qual cosa Popola Fronto va ser acusada de ser sota la influència comunista.

Ja a començaments de 1937 s'havia produït una polèmica a l'òrgan de SAT, *Sennaciulo* (literalment, *El qui no té nació*), en relació amb l'ús de motius patriòtics per part dels comunistes i de Popola Fronto, per oposar-se a la intervenció alemanya, italiana i de tropes mores. A més, com hem indicat, Popola Fronto havia criticat l'actitud poc bel·ligerant de SAT.

Però els principals enfrontaments van tenir lloc a mitjan 1937, amb motiu dels *esdeveniments de Barcelona*. *Sennaciulo* va publicar un article molt crític amb el govern republicà i la influència comunista. *Popola Fronto* va respondre acusant els anarquistes i poumistas que havien participat en els esdeveniments, d'agents de Franco, d'acord amb la versió oficial més extremista.

18 Aquesta organització va adquirir gran força, fins a la seva desaparició a finals dels anys 30, quan la direcció de la Unió Soviètica va passar a considerar els esperantistes i específicament a la Unió d'Esperantistes Soviètics com a un grup de cosmopolites i espies, i va liquidar els principals dirigents d'aquesta associació. Durant molts anys el moviment esperantista a Rússia va quedar desmantellat. Vegi's Ulrich Lins: *La dançera lingvo* [La llengua perillosa], Bleicher, Gerlingen, 1988, de la qual han aparegut traduccions a l'alemany, italià, japonès, lituà i rus.

Hernández i Bosch van participar en el XVII Congrés de SAT que va tenir lloc a Rotterdam a finals de juliol d'aquell any, on van acudir amb l'objectiu de demanar suports entre els esperantistes obrers. Tanmateix, van haver d'escoltar acerbes crítiques a la posició de Popola Fronto i a algunes actuacions del govern republicà.

Tal actitud va contrastar amb l'entusiasta acollida que van rebre en el Congrés de l'associació comunista IPE, que va tenir lloc poc després a París. Aquest Congrés va rebre una nota de salutació de Mangada, i va comptar també amb la presència del socialista Francisco Azorín.

També van començar a arribar crítiques a la redacció de la revista. Els redactors van haver de justificar-se, recalcant la seva posició suprapartidària, i la seva defensa de les posicions generals del Front Popular i manifestaven que les polèmiques "ens resulten enormement desagradables" (número 23), ja que debilitaven el suport de l'opinió pública liberal, que tant necessitava el poble espanyol.

A començaments de 1938, la revista cultural de SAT, *Sennacieca Revuo* va publicar la traducció d'un article de la revista francesa *L'Espagne nouvelle* que finalitzava amb l'eslògan "Per vèncer Franco cal vèncer primer Stalin". Popola Fronto va protestar enèrgicament en el seu número 33, expressant la sospita que l'autor estava pagat per Franco, però sense esmentar l'eslògan.

Popola Fronto va continuar publicant-se, però cada vegada amb majors problemes, especialment per les dificultats que va experimentar el camp republicà. El paper va perdre qualitat, la freqüència va passar a ser mensual, i l'equip redactor es va reduir, a causa de la necessitat d'incorporar-se a tasques al front. El propi Hernández va haver d'abandonar València, i va ser destinat a un hospital proper al front, des d'on va continuar col·laborant amb la revista en la mesura possible. L'últim número és de gener de 1939.

6. L'ESPERANTO AL BÀNDOL NACIONAL

Com hem indicat al començament, és probable que una majoria dels esperantistes de l'Estat s'identifiquessin preferentment amb les idees que es van agrupar al bàndol republicà durant la guerra civil, però el moviment era prou plural com perquè molts d'ells prenguessin partit pels militars que es van rebel·lar, i que denominarem amb la convencional expressió de *nacional*. Dos col·lectius mereixen una consideració especial: els religiosos i els militars.

Des de començaments del segle xx s'havia consolidat un important moviment esperantista catòlic, que promocionava l'esperanto com, segons expressió que ha fet fortuna, *el nou llatí de l'Església*. El 1903 es va fundar la revista *Espero Katolika*, que encara es publica avui, i poc després l'associació *Unió Internacional Esperantista Catòlica* (IKUE).

A l'Estat Espanyol hi va haver un important col·lectiu de sacerdots que van ser actius en el moviment esperantista catòlic. Un d'ells va ser president d'IKUE entre els anys 1927 i 1935, el català Joan Font i Giralt, que hem d'esmentar aquí, ja que va ser assassinat l'agost de 1936 per un grup de milicians a prop de la localitat gironina de Collell.

Un altre col·lectiu important és el militar. Es tracta d'una característica molt peculiar del moviment esperantista espanyol, que sempre va cridar l'atenció en medis estrangers. Ja el 1910 es va fundar una Associació Espanyola de Militars Esperantistes, que va ser rebuda i va ser recolzada pel rei Alfons XIII. Una part d'ells va optar pel bàndol republicà, com els esmentats Mangada i Redondo, o l'aviador Emilio Herrera, que va ser l'esperantista amb major rang militar en l'exèrcit republicà, ja que durant la guerra va ser promogut a general de la República¹⁹.

Un altre grup va secundar la rebel·lió. Podem citar José Perogordo, que havia estat president de l'esmentada associació militar, i mestre de Mangada. Encara que en els anys 30 havia disminuït en part la seva dedicació a l'esperanto, aquesta no va concloure ni si més no després de la guerra, i en els anys 50 va participar en diverses activitats dels grups esperantistes reconstituïts després de la guerra. Perogordo va arribar a general de l'exèrcit franquista.

Van existir fins i tot propostes d'utilització de l'esperanto en activitats propagandístiques del bàndol nacional, especialment per part del coronel asturià Antonio Jiménez Mora, que havia organitzat el congrés esperantista espanyol de 1929, però no es va acceptar.

En general, l'esperanto no estava considerat favorablement entre els cercles revoltats.

Tenia la imatge de llengua d'esquerrans, i ni tan sols els suports citats no van aconseguir dissipar les sospites. Sens dubte influïa també la prohibició que pesava sobre tota activitat esperantista organitzada a Alemanya, el règim de la qual considerava a l'esperanto com a llengua de jueus²⁰. El tancament de totes les societats esperantistes a Portugal el setembre de 1936 va ser el començament d'un període en què les autoritats identificaven qualsevol activitat relacionada amb l'esperanto, amb objectius revolucionaris esquerrans.

En conseqüència, els grups esperantistes van ser tancats en la majoria de les ciutats on va triomfar la rebel·lió, o segons s'anaven conquerint per les tropes

¹⁹ Sobre Sobre Emilio Herrera es pot llegir: Emilio Atienza Rivero: El general Herrera - Aeronáutica, milicia y política en la España Contemporánea, Fundació AENA, Madrid, 1994, i Carlos Lázaro Àvila: Emilio Herrera, Juan de la Cierva: la aventura aeronáutica, Nivola, Madrid, 2001. Per a la seva relació amb l'esperanto, vegi's l'article de José Antonio Del Barrio: «Emilio Herrera y el esperanto», a la revista Aerogaceta, núm. 9, tardor 2002. Herrera seria president del govern republicà a l'exili a començaments dels anys 60.

²⁰ Veure Lins, llibre citat.

de Franco. La principal excepció la va constituir Saragossa, on el president del grup era el coronel Ramón de Salas Bonal²¹. De Salas es va adherir a la rebel·lió, i va ser fins i tot governador militar, però es va oposar enèrgicament a qualsevol mesura en contra del grup esperantista.

El de Saragossa va ser l'únic grup important que no va tancar, encara que va haver de patir el 1941 un assalt de joves falangistes, que van cremar part de la seva biblioteca. Altres grups van ser dispersats, i les seves activitats prohibides o limitades.

A començaments de 1937 es van publicar informacions que “en diverses ciutats s’afusellava tots els esperantistes que es trobaven, acusant-los de simpatia cap als *bolxevics*”²². Especial atenció va rebre la informació de l’execució per les tropes franquistes de tot el grup esperantista de Còrdova. La notícia va ser publicada primer en un dels Comunicats de Premsa de la Generalitat, i recollida també per Popola Fronto, on es precisava que la font procedia d’una emissió de ràdio del bàndol nacional. La informació va córrer per tot el món esperantista, i alguns mitjans conservadors com Espero Katolika van fer arribar la seva inquietud al Quarter General nacional. Aquesta va negar categòricament la informació, afirmant que si algun esperantista havia estat executat, ho hauria estat per altres causes, i no per la seva relació amb l’esperanto²³. Les investigacions actuals sobre el particular indiquen que en efecte es va produir la mort d’un important nombre d’esperantistes cordovesos, encara que probablement no només per la seva condició de tals, sinó per la seva relació amb cercles maçons i socialistes. No debades la persona més coneguda del grup era l’arquitecte Francisco Azorín Izquierdo, que havia estat diputat socialista, i que durant la guerra va ser cònsol de la República a Tolosa; segons les declaracions d’aquest, la seva casa a Còrdova va ser destruïda per tenir una gran estrella verda a la façana²⁴.

Nombrosos esperantistes van ser represaliats, especialment per pertànyer a cercles progressistes, i en alguns casos la seva activitat en relació amb l’esperanto apareix en els seus expedients.

Xavier Margais ha realitzat un estudi dels esperantistes represaliats a l’illa de Mallorca immediatament després del triomf de la rebel·lió franquista²⁵; entre els assassinats es troben Joan Matas Soler, sastre de professió, Josep Salom Nadal, mestre d’obres, i Antoni Coll Sastre, comerciant, els tres membres de l’associació obrerista SAT, així com Sebastià Crespí Valls, delineant, que havia

21 Tant Perogordo com De Salas havien desenvolupat fins i tot activitats culturals en esperanto. Perogordo va traduir, entre altres obres, “*El Licenciado Vidriera*”, la novel·la exemplar de Cervantes, i De Salas va ser l’autor de la traducció de “*Sangre y arena*” de Vicente Blasco Ibáñez.

22 *La Socialisto* (Viena), 1937, núm. 1, pàg. 5.

23 *Espero Katolika*, maig de 1937 i *Heroldo de Esperanto*, núm. 18, 1937, n° 22, pàg. 2.

24 Sobre la figura de Francisco Azorín, veure: Francisco García Verdugo (ed.): *Francisco Azorín Izquierdo: arquitectura, urbanismo y política en Córdoba (1914-1936); ciclo de conferencias, Córdoba, 17-21 de septiembre de 1990*, Universidad de Córdoba, Servicio de Publicaciones, 2005. Aquest llibre inclou una contribució de José María Rodríguez Hernández: «*Aproximación a la figura y a la obra de Francisco Azorín Izquierdo como esperantista*»; vegi’s també la pàgina web: http://es.geocities.com/azorin_esperanto/menuazorin.html

25 En el llibre esmentat en la nota 1 i a l’article: Xavier Margais: «El moviment esperantista a Mallorca: una víctima més de la repressió franquista», a *Kataluna Esperantisto*, núm. 338, abril-juny 2006.

estat president del Club Esperantista de Palma, i del grup *Lumo*, a més de fundador de l'Esquerra Republicana Balear. Altres persones empresonades i recloses en camps de concentració van ser Antoni Nadal o Gabriel Meneu Piña, un dels principals impulsors del Club Esperantista de Palma, del qual va ser molts anys president o secretari.

Per la seva part, Antonio Marco ha emprès una tasca similar per al cas de Saragossa. Entre els assassinats en aquesta ciutat es troba José Carnicer, fundador de *Zaragoza Esperantisto* i delegat regional de l'Associació Espanyola d'Esperanto, pel que sembla a causa que es va trobar en el seu poder una carta de Julio Mangada. També es pot citar els germans González, uns dels quals era president del grup esperantista *Kultura Klubo*, i Joaquín Larrumbe, que havia estat president del mateix grup.

7. L'ESPERANTO DESPRÉS DE LA GUERRA

D'allò indicat anteriorment, és fàcil deduir que la guerra va suposar un important cop al moviment esperantista, no només per la mort de nombrosos parlants de l'idioma durant les activitats bèl·liques.

Molts dels qui van romandre a Espanya van ser represaliats i empresonats. Alguns d'ells van morir en la repressió dels anys immediatament posteriors al final de la Guerra. Poden citar-se dos exemples especialment tràgics que només recentment han sortit a la llum. Un és el del que fou president de l'Associació Espanyola d'Esperanto poc abans de la guerra, en el període en què havia dimitit Julio Mangada, el pedagog Sidonio Pintado, acusat de pertànyer a moviments esquerrans, i afusellat a Tarragona poc després d'acabar la guerra²⁶.

Un altre és el de Cayetano Redondo Aceña, periodista i polític socialista, alcalde de Madrid durant la guerra civil, que havia estat important impulsor de l'esperanto dins del Partit Socialista, i que va ser afusellat a Madrid el 1940.

També Hernández Lahuerta va ser condemnat a mort, encara que no es va arribar a complir la sentència. A la seva sortida de presó va poder reprendre l'activitat esperantista, i seria en els anys 50 el redactor del butlletí de la Federació Espanyola d'Esperanto.

És curiós que fins i tot a la presó es van desenvolupar activitats en esperanto. De les xerrades en esperanto a la presó de

Cayetano Redondo Aceña

26 Veure: Jordi Moreno: «Sidonio Pintado Arroyo, Història d'un mestre de primera ensenyança», a *Revista Cambrils*, febrer 2005, accessible a la xarxa a http://www.revistacambriels.com/index.php?c_noticia=268.

Barcelona, en les quals va participar entre altres Delfí Dalmau, ens n'ha donat testimoni les memòries de Ramon Fernández Jurado²⁷.

En molts altres casos es va interrompre l'activitat en favor de l'esperanto a causa de la por de possibles represàlies. L'editor de la revista general més difosa en aquell temps, Heroldo de Esperanto, explica en les seves memòries²⁸ que va rebre una carta de l'advocat valencià Andreu Piñó, antic diputat socialista, demanant-li que no li escrigués en esperanto, ja que "és perillós fins a la mort".

Molts altres esperantistes es van exiliar, entre ells Mangada, Redondo o Azorín. En alguns casos els exiliats van continuar amb la seva activitat relacionada amb l'esperanto. Així, nombrosos testimonis han recordat que es van organitzar cursos d'esperanto en els camps de concentració francesos i algerians. Els moviments esperantistes del sud de França o de Mèxic deuen part de la seva vitalitat a la contribució d'exiliats espanyols.

En qualsevol cas, sigui per la presó, per la por a possibles represàlies o per l'exili de molts dels socis, o bé per les necessitats materials de la postguerra, tot això va ocasionar que durant una dècada l'activitat relacionada amb l'esperanto es reduís exclusivament a l'àmbit privat. Només a poc a poc, i gràcies sobretot a l'empara d'alguns dels cercles catòlics que abans indicàvem va poder reprendre's l'activitat en favor de l'esperanto. El 1947 es va fundar una nova associació estatal, la Federació Espanyola d'Esperanto, que va començar a fer propaganda de l'idioma i organitzar activitats culturals. Malgrat tot, la desconfiança es va mantenir, i durant diversos anys van sovintejar els incidents contraris a la llengua internacional per part de grups o autoritats.

Només molt més endavant es recuperaria, i només en part, la brillantor que havia tingut el moviment esperantista espanyol durant els anys 30. En aquest sentit, podem dir que aquest moviment va ser també, d'alguna manera, *una víctima de la guerra civil*.

Traducció: Joan Inglada.

Primera edició en català en: "Kataluna Esperantisto"

<http://www.esperanto.cat/ke/ke0703w.pdf>

Edita: **Asociación SAT-en-Hispanio (SATeH)**

Apartado de correos 8537, 28080 Madrid

esperanto@nodo50.org

<http://www.nodo50.org/esperanto>

²⁷ Ramon Fernández Jurado. *Memòries d'un militant obrer: 1930-1942*. Barcelona, Hacer, 1987. Fernández Jurado havia estat un destacat militant del POUM; després de la tornada de la democràcia va ser diputat del Parlament de Catalunya pel PSC.

²⁸ Teo JUNG: *"Ĉiu – ĉiun: 7 jardekojn en la Esperanto-movado memorájoj de 86-jara optimisto"*, Stafeto, Anvers, 1979.